

Eski Türk Yazıtlarında Savaş, Mücadele, Ordu, Kahramanlık Gibi Unsurlara Dair Eş Anlamlı İsimler*

Synomous Names in Ancient Turkish Inscriptions for Elements Such As War, Fight, Army, Heroism

Ayşegül ŞAHİN**

Öz

Anlam biliminin inceleme alanlarından olan eş anlamlılık, dildeki zenginliğin en önemli göstergelerinden biridir. Ancak dilde yüzde yüz bir eş anlamlılığın olup olmadığı hususunda pek çok görüş ortaya konulmuştur. Çalışmamızda bu görüşlere kısaca değinilmiş; Eski Türk Yazıtlarında yer alan savaş, mücadele, ordu ve kahramanlığa dair eş anlamlı sözler (isimler) tespit edilerek örneklerle incelenmiş ve Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanımları tanıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, eş anlam, savaş, kahramanlık

Abstract

Synonymy, which is one of the fields of study of semantics, is one of the most important indicators of the richness of a language. However, many opinions have been put forward about whether there is a hundred percent synonymy in the language or not. In our study, these views were briefly mentioned; Synonyms (names) of war, fight, army and heroism in the Old Turkish Inscriptions were determined and examined with examples, and their use in the historical periods of Turkish was tried to be given evidence.

Keywords: Ancient Turkish Inscriptions, synonyms, war, heroism

Extended Summary

One of the study areas of linguistics, which emerged as a result of people's need to examine languages in all aspects (sound, form, etc.), is semantics. One of the subjects that the science of semantics examines is synonymy. Synonyms, which we define as words with the same, similar or similar close meanings, are one of the most important indicators of the richness of a language. Many opinions have been put forward on synonymy, which is one of the study areas and controversial issues of semantics.

In our study, these views on synonymy are briefly mentioned. As a result of these views examined, some researchers stated that complete synonymy is not possible in language and that words that can replace each other in every context are rare. In addition, in this study; Synonymous names of war, fight, army and heroism in the Old Turkish Inscriptions were determined and examined with examples, and their use in the historical periods of Turkish was tried to be given evidence. While identifying synonyms for elements such as war, fight, army, and heroism in Old Turkish Inscriptions, Hatice Şirin's *Vocabulary Analysis of Old Turkish Inscriptions*, Muharrem Ergin's *Orkhon Monuments* and Talat Tekin's *Orkhon Inscriptions* and *Tunyukuk Inscriptions* were used. While some of the synonyms for elements such as war, fight, army and heroism that we have identified in the Old Turkish Inscriptions continue their existence and the meaning they express in "Old Uyghur Turkish, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish, Chagatai Turkish and Kipchak Turkish", some have completely disappeared, while others have undergone some phonetic and semantic changes.

As a result of all these investigations; There are considerable amount of synonyms for elements such as war, figt, army, and heroism in the Old Turkish Inscriptions however it has been observed that the number of synonyms (absolute synonyms) that replace each other in every context is few, and the words that can be expressed as close synonyms are more. For

* Bu çalışma Dr. Öğretim Üyesi Ülkü POLAT danışmanlığında Ayşegül ŞAHİN tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Eş Anlamlılık" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** MEB- Öğretmen / Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Eski Türk Bilim Dalı asahin_1923@outlook.com / ORCID: [0009-0002-9653-6055](https://orcid.org/0009-0002-9653-6055)

example, the words *alp* and *batur* are two words that mean “valiant, hero”. The word *alp*, which is one of these two words that seem to be synonymous, means something like “difficult, tough” when combined with other words. This shows us that words that seem to be synonymous can gain different meanings when they come together with other words, that there is no complete synonymy between words, that synonymous words can differ according to the context and cannot always be substituted for each other. Because of this; there is no absolute similarity between the words accepted as synonyms, even if there is very little and we can say that words with familiar meaning, which we can evaluate as “close-meaning”, are more common in the language, and the term “synonym” is generally used for these words with close meaning.

Giriş

Dilin anlamlı en küçük parçası olan sözcükler aynı zamanda bir dilin zenginliğinin de göstergesidir. İnsanların, dili her yönden (ses, biçim vb.) inceleme ihtiyacı sonucunda ortaya çıkan dil bilimin dallarından biri anlam bilimidir. Anlam biliminin incelediği konulardan biri de eş anlamlılıktır. Türkçe Sözlük’te *eş anlamlı*, “anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan sözcükler” olarak tanımlanır ve anlamdaş, müteradif, müradif, sinonim gibi kavramsal karşılıklarına yer verilir. *Eş anlamlılık* da “eş anlamlı olma durumu, anlamdaşlık olarak” verilir (TDK, 2011, s. 822).

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde *eş anlamlı* terimini, anlamları aynı ya da birbirine yakın olan dil birimleri olarak tanımlamıştır. *Eş anlamlılık* terimini ise, anlamca ya da işlevce birbirinin aynısı ya da benzeri olan dil birimlerinin ilişkisi olarak ifade etmiştir (2018, s. 372-374).

Korkmaz ise eş anlamlı kelimeleri, anlamları aynı veya birbirine yakın olan sözcükler olarak tanımlar ve aslında dil biliminde anlamca birbirine bire bir denk düşen çok az sözcüğün olduğunu ifade eder (1992, s. 55). *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde yakın anlamlı, yakın anlamlılık terimlerinin tanımlarına da yer vermiş ve *yakın anlamlı* terimini, gösterdikleri kavram ve anlamları bakımından birbirine yakın olan sözcükler olarak tanımlamış; *bıkmak/usanmak/bezmek*, *darılmak/küsmek/gücenmek*, *göndermek/yollanmak* örneklerini vermiş ve bu terimin karşılığı olarak *eş anlamlı* madde başına işaret etmiştir. *Yakın anlamlılık* terimini ise iki ya da daha çok sözcüğün birbirine yakın anlam taşıması ve aralarında çok küçük mana farkının bulunması olarak tanımlamış, *bezemek/süslemek*, *bıkmak/usanmak/bezmek* gibi örnekleri sıralamış ve bu kavramın karşılığı olarak *eş anlamlılık* kavramını işaret etmiştir (1992, s. 167).

Eş anlam-eş anlamlılık, *yakın anlam-yakın anlamlılık* kavramlarına yönelik yapılan tanımları ve verilen örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda bu terimlerin birbirine eş değer olduğunu ifade edebiliriz. Eş anlamlılık, eş anlamlılık kavramı, eş anlamlı sözcüklerin varlığı üzerine pek çok çalışma yapılmış, pek çok görüş ortaya konulmuştur. Anlam biliminin inceleme alanlarından ve tartışmalı konularından biri olan eş anlamlılık üzerine ortaya konulan görüşlerden bazıları şu şekildedir:

Vardar, aynı bağlamda hiçbir mana ayırtısı getirmeden birbirinin yerini tutabilecek göstergelerin sayısının az olduğunu, eş anlamlılığın özdeşlikten çok anlam bakımından yakınlık olduğunu dile getirir. Eş anlamlı sözcükler arasında anlam bakımından mutlak bir benzerliğin mevcudiyetinin söz konusu olmadığını vurgular (2007, s. 94).

Aksan, eş anlamlı denilen unsurların isimleri her ne kadar eş anlamlı olsa da birbirinin tam eşi anlamına gelmezler demekte ve her dildeki eş anlamlı sözcükler arasında kimi zaman büyük kimi zamanda çok küçük anlam farklılıklarının olduğunu dile getirmektedir. Bundan dolayı bu unsurları yakın anlamlı kelimeler olarak tanımlamanın daha doğru olacağını

belirtmektedir (1974, s.1). Ayrıca Aksan, hiçbir dilde, başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağını ifade etmekte yani aynı dilde iki ayrı göstergenin tamamıyla aynı anlama gelemediğini, bu durumun N. Goodman tarafından da kanıtlandığını söylemektedir (2020, s. 99).

Ahanov, eş anlamlıları “anamları birbirine yakın veya benzer kelimeler” olarak tanımlar. Dillerde mana açısından birbiriyle tamamen örtüşen kelimelerin genellikle bulunmadığını, olsa bile çok seyrek olduğunu ifade eder. Eş anlamlı kelimeler anlam açısından birbirine benzemekle beraber, birini ötekenden ayıran bir ayrıntıya sahip olduğunu ve eş anlamlı kelimelerin birbirleri arasındaki anlam yakınlığını açıklamaktan ziyade anlam farklılıklarını açıklamanın daha zor olduğunu belirtir (2013, s. 122-123).

Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş* adlı eserinde ideal dili, her biçimin tek bir anlamının olduğu dil olarak ifade eder ancak bu idealin hiçbir doğal dilde gerçekleşmediğini vurgular (1983, s. 362).

Lyons, doğal dillerde gerçek eş anlamlı kelimelerin az sayıda bulunduğunun yaygın bir görüş olduğunu dile getirmiş ve temelde eş anlamlılığa dair iki başlık vermiştir: “*tam eş anlamlılık ve bütüncül eş anlamlılık.*” Tam eş anlamlılığı, hem anlaksal hem duygusal işlem eş değerliliği olarak ifade eden Lyons, bütüncül eş anlamlılığı ise bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen eş anlamlı kelimelerle ifade eder. Bu sınıflandırmanın neticesinde dört çeşit eş anlamlılığın ortaya çıktığını belirtir: “*tam ve bütüncül eş anlamlılık; tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık; tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık; tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık.*” Lyons, birçok anlam bilimcinin mutlak ya da gerçek eş anlamlılıktan söz ederken akla getirdiklerinin tam ve bütüncül eş anlamlılık olduğunu vurgular ve dilde böyle eş anlamlı olan çok az kelimenin olduğunu dile getirir (1983, s. 399-400).

Hatiboğlu, eş anlamlı kelimelerin anlamlarının gerçekte eşit olmadığını ve dolayısıyla eş anlamlı sözcüklerin bulunmadığını söyleyerek eş anlamlılığı reddeder. Bununla birlikte hemen hemen her dilde eş anlamlı kelimelerin yeri ve terimi olduğunu söyleyen Hatiboğlu, Osmanlıcada eş anlamlı kelimelere “müteradif”, İngilizcede “synonym”, Almandaca “synonym, gleichbedeutend” ve Fransızcadaki “synonyme” denildiğini ifade eder (1970, s. 9). Eş anlamlı olarak görünen kelimelerin hemen hemen hepsinin her anlamda birbirinin yerini tutamayacağını ve her yerde eş değerde olamayacağını ifade eden Hatiboğlu, bu durumu “*ana*” ve “*anne*” kelimeleri üzerinden açıklar. Türkçede *ana* ile *anne* sözlerinin eş anlamlı kabul edildiğini ancak bu iki sözcük arasında matematiksel kesinlikte bir eş anlamlılığın olmadığını söyleyen Hatiboğlu, eğer böyle bir anlam eşitliği olsaydı bu iki kelimenin her açıdan birbirinin yerini tutması gerektiğini belirtir. Örneğin, *ana şefkati* yerine *anne şefkati* denildiğini ama *ana fikir*, *anayurt*, *anayol* kelimelerinde *anne* kelimesinin *ana* kelimesinin yerini tutmadığını ve eş anlamlı görünen sözcüklerin kullanışa göre anlam bakımından birbirinden uzaklaştığını ifade etmektedir (1970, s. 9).

Karaağaç, farklı kelimelerin eş anlamlı kabul edilebilmesi için anlam açısından birbirine benzer ya da yakın olmasının şart olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra eş anlamlı kelimelerin tamamının aynı sözcük türlerinden olmasının gerekliliğini de vurgulayan Karaağaç, farklı sözcük türlerinden olan kelimelerden eş anlamlı bir dizi oluşmayacağını belirtir (2018, s. 373).

Tekin, dilin canlı kelime hazinesinde gerçekten eş anlamlı kelimelerin olmadığını, eş anlamlı olduğu sanılan sözcüklerin arasında her zaman ince bir anlam farkı olduğunu bu yoksa dahi “kullanış” farkının bulunduğunu ve kullanış farkının en az ince anlam farkı kadar önemli olduğunu vurgular (1997, s. 116).

Tüm bu görüşler ışığında, biz çalışmamızda genel kabul gören eş anlamlılık terimini tercih ettik. Eş anlamlı olarak verilen sözlerin anlamlarının aynı, benzer veya birbirine yakın sözcükler olduğunu; aynı zamanda bir dilde tam anlamıyla birbirinin yerini tutacak sözcüklerin olmadığını varsa da bunların sayısının çok az olduğunu söyleyebiliriz. Yani eş anlamlı olarak kabul edilen kelimeler tam anlamıyla birbirinin yerini tutan kelimeler olmayıp bu terim yakın anlama sahip olan sözler için kullanılmaktadır. Eş anlamlı olarak nitelendirdiğimiz “ak” ve “beyaz” sözcüklerini bu açıklamamıza istinaden ele aldığımızda onların da her bağlamda birbirinin yerini tutmadığını yani yüzde yüz eş anlamlı olmadığını görmekteyiz. Örneğin, dilimizde gurur kaynağı olan kişiler için “yüz akı” ifadesi kullanılmaktadır. Buradaki “ak” sözcüğünün yerine “beyaz” kelimesini kullanamamaktayız. Bu da bize eş anlamlı olarak kabul edilen sözcüklerin her bağlamda birbirinin yerine geçemediğini yani dilde tam anlamıyla birbirinin yerini tutan sözlerin olmadığını göstermektedir.

İnceleme¹

Eski Türk Yazıtlarında Savaş, Mücadele, Ordu, Kahramanlık Gibi Unsurlara Dair Eş Anlamlı İsimler

Eski Türk Yazıtlarında savaşa, mücadeleye, orduya, kahramanlığa dair eş anlamlı kelimelerin çokluğu dikkat çeker. Çünkü savaş, mücadele gibi unsurlar Eski Türklerin yaşam tarzını yansıtır. Üren, Orhun Abidelerinin savaş tarihi bağlamında kendi döneminin en önemli kaynakları arasında görüldüğünü vurgular ve yazıtların tarihi bir belge olmasının yanı sıra Türklerin ilk askerî strateji metinleri olma özelliğini gösterdiğini belirtir (2022, s. 133). Şirin ise, Kağanlık yazıtları tarihsel birer belge olduğu için olayların anlatış düzeninde kelimelerin genellikle temel anlamlarının dışında kullanıldığını ve bunun da yazıtlarda özel bir askerî ve politik üslubun gelişmesine katkı sağladığını vurgular (2012, s. 258). Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı isimleri tespit ederken “Hatice Şirin’in *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* ve Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları ile Tunyukuk Yazıtı*” isimli eserlerinden faydalanılmıştır. Bu eserlerin sözlük kısımlarında yer alan kelimeler karşılaştırmalı olarak incelenmiş, eş anlamlı isimler tespit edilmiş ve bu isimlerin cümle içinde kullanımlarına dair örnekler verilmiştir. Ayrıca çalışmamızda Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair tespit ettiğimiz bu eş anlamlı isimler ve anlamlarının; “Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi” dönemlerinde kullanımları üzerine tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair kendi aralarında eş anlamlı olan isimler anlam başlığına göre şu şekilde incelenebilir:

“Yiğit, Kahraman”

-alp: 1. zor, çetin 2. cesur, yiğit, kahraman 3. bir unvan niteleyicisi 4. alplık, yiğitlik, kahramanlık (Şirin, 2016, s. 720)

-alpagu/alpagut/yılpagut: yiğit, kahraman, tek başına düşmana saldıran, yakalanmayan asker, subay, bir subay rütbesi (Ergin, 2009, s. 83)

-batur: yiğit, kahraman (Şirin, 2016, s. 722)

-er: 1. adam, erkek 2. yiğit, kahraman 3. asker 4. erlik, erdem (Şirin, 2016, s. 727)

-eren: er, eren, yiğit, asker, erler (Ergin, 2009, s. 93)

¹ İnceleme kısmında ele aldığımız kelimeler, bu kelimelerin ifade ettiği anlamlar, cümle örnekleri ve cümlelerin ifade ettiği anlamlar küçük değişiklikler dışında aslına uygun olması amacıyla yararlanılan eserlerden bire bir alınmıştır.

k(a)g(a)nı : **(a)lp** (*ä*)*rm(i)ş* (T 10) (Şirin, 2016, s. 251) “Kağanı kahramanmış.” (Aydın, 2021a, s. 106)

*oza [k]elmiş süsin kül tigin agıtıp toñra bir oğuş **alp**agu on erig toña tigin yogında egirip ölürtümüz* “İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük.” (KT K 7) (Ergin, 2009, s. 26-27)

*anda toñra **yılpaguti** bir oğuşug toña tigin yog[ında] egire tokıdım* “Orda Tongra yiğiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum.” (BK D 31) (Ergin, 2009, s. 46-47)

*(ä)rd(ä)m[l](i)g **b(a)tur** m(ä)[n]* (Ye 29/3) (Şirin, 2016, s. 252) “Erdemli (bir) kahramanım.”

*on (a)y ilt(t)i : ög(ü)m ogl(a)n : togd(u)m : **(ü)r(i)n** : ulg(a)t(t)m* (Ye 29/1) (Şirin, 2016, s. 253)² “On ay annem (beni karnında) taşıdı, oğlan (olarak) dünyaya geldim, yiğitlikle büyüdüm.”

*(a)t(a)ç(i)m : bilgä : (a)t(a)ç(i)m : koñ yılka : b(i)lgä kül(ü)g **(ü)r** : (ä)dgü [k¹..] (a)t(a)ç(i)m : ölti* : (O Ek Yazıt 3-7) (Şirin, 2016, s. 253)³ “Babacığım bilge babacığım koyun yılında bilge ünlü yiğit iyi ... babacığım öldü.”

*kañı lisün tay señün başad[ı] biş yüz **eren** kelti* “Babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi.” (BK G 11) (Ergin, 2009, s. 54-55)

Alp sözünün “yiğit, kahraman” anlamını Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de koruduğu ve şekilsel olarak herhangi bir değişikliğe uğramadığı görülür. Wilkens, *alp* sözünü “güç, zor; cesur, yiğitçe, kahramanca; tehlikeli; çok; savaşçı, kahraman, serdar, kahraman, yiğit (Skt. *sūra*’nın da eş değeri), *Vıra*; dev; cesaret, yüreklilik, sarsılmazlık; güçlük, karmaşıklık, zahmet, sıkıntı; tehlike” anlamlarıyla kaydeder (2021, s. 33). Bu anlamlar bize *alp* sözünün Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamlara sahip olduğunu gösterir. Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde ise *alp* sözünün “yiğit, cesur, kahraman, alp” gibi anlamları ifade ettiği görülür.

Alpagu/alpagut/yılpagut sözleri Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi Türkçesinde *alpagut*; Kıpçak Türkçesinde *alpavut*⁴ şeklinde görülürken bu sözlere Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eraslan, *alpagut* sözünün anlamını “yiğit” şeklinde verir (2012, s. 550). Wilkens ise sözlüğünde *alpagut* sözünün “kahramanca, savaş ...; önder, savaşçı, serdar” anlamlarına yer vermiştir (2021, s. 36). Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamlara sahip olduğunu gördüğümüz *alpagut* sözünün, Karahanlı Türkçesinde “tek başına düşmana saldıran, hiçbir şekilde yakalanamayan yiğit” (Üşenmez, 2006, s. 126); Kıpçak Türkçesinde ise sadece “asker” anlamını ifade ettiği görülür (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019, s. 7). Harezmi Türkçesinde ise “yiğit, kahraman” anlamının yanı sıra “cesur” anlamını kazandığı görülür (Ünlü, 2012b, s. 41).

² Bu cümledeki “*ilt(t)i [(gebe kadın) bebek taşımak]*” sözcüğünü Erhan Aydın “Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları” adlı eserinde “*elet<d>i (çabaladı)*” şeklinde okuyup çevirmiştir.

³ Bu cümleyi Erhan Aydın “Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)” adlı eserinde “*ataçım bilge ataçım lü? y²ilka bilge (bitidim?) ulug alp? er? edgü ç? <...> ataçım ölti (Babacığım, bilge babacığım ejderha? yılında bilge (yazdım?) büyük kahraman kişi iyi <...> babacığım öldü.)*” şeklinde okurken Mehmet Ölmez “Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri” başlıklı yazısında “*ataçım bilge : ataçım : ulu yılka : bitidim külüg er : edgü ... ataçım ölti (Babacığım, bilge babacığım, ejderha yılında yazdırdım. Meşhur insan, iyi ... Babacığım öldü)*” şeklinde okumuştur.

⁴ *alpagut* sözünün Kıpçak Türkçesinde ünsüz değişimine uğrayarak (-g>-v değişimi, sızıcılaşma) *alpavut* şekline dönüştüğü görülür.

Batur sözünün Çağatay Türkçesinde “kahraman, bahadır, cesur” (Ünlü, 2013, s. 108) anlamlarıyla kullanımına rastlanırken, bu sözün Eski Uygur⁵, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde kullanılmadığı görülür.

Clauson, *er* sözünün aslında yalnızca “erkek kişi” anlamında kullanılırken, sonraları özel olarak “erkek (kadın olmayan), savaşan bir adam, koca” anlamlarını ifade ettiğini belirtir. (1972, s. 192) *er* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken; bu sözün “yiğit, kahraman” anlamını sadece Eski Uygur ve Çağatay Türkçesinde koruduğu görülür.

Eren sözüne ise Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanır. Ancak “yiğit, kahraman” anlamını Eski Uygur⁶, Çağatay, Kıpçak Türkçesinde korurken Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde bu anlamda kullanılmadığı görülür.

“Yiğitlik, Kahramanlık”

-alp: 1. zor, çetin 2. cesur, yiğit, kahraman 3. bir unvan niteleyicisi 4. alplık, yiğitlik, kahramanlık (Şirin, 2016, s. 720)

-erdem: kahramanlık, yiğitlik, erlik (Şirin, 2016, s. 727)

[t(a)b]g(a)çka : bunça : süñ(ü)ş(ü)p : (a)lpın : (ä)rd(ä)min : üçün : kü bunça : tutdı : (KÇ 12) (Şirin, 2016, s. 437) “Çin’le bu kadar savaşıp yiğitliği (ve) erdemi için bu kadar (çok) ün kazandı.” (Aydın, 2021a, s. 136)

(a)lpı (ä)rd(ä)mi : anta : kükdi (KÇ 4) (Şirin, 2016, s. 438) “Kahramanlığı (ve) erdemi orada ünlendi.” (Aydın, 2021a, s. 134)

[(a)lpın : (ä)rd(ä)min] üçün : (a)p[a] [t(a)rk(a)n] çık(a)n tonyukuk : (a)t(i)g b(e)rm(i)ş (KÇ 1) (Şirin, 2016, s. 438) “Gösterdiği yiğitlikler ve kahramanlıklar için Elteriş Kağan ona ‘Başkomutan Yeğen Tonyukuk’ adını vermiş.” (Clauson ve Tryjarski, 2017, s. 55)⁷

Alp sözüne yukarıda da bahsedildiği gibi Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanır. Bu dönemlerde “yiğitlik, kahramanlık”⁸ anlamını taşımadığı görülen *alp* sözünün sadece Eski Uygur Türkçesinde bu anlama en yakın olan “yüreklilik” anlamını ifade ettiği görülür.

Erdem sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanırken bu söz “yiğitlik” anlamını sadece Eski Uygur Türkçesinde korumuştur. Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde ise doğruluk, dürüstlük, iyilik, yiğitlik gibi kavramların tümünü kapsayan “erdem, fazilet” anlamlarını ifade eden *erdem* sözü anlamsal olarak genelleşmeye uğramıştır. “Erdem, fazilet” anlamlarını Eski Uygur Türkçesinde de taşıyan *erdem* sözünün bu dönemde geniş anlamlara sahip olduğu görülür.⁹

“Kale”

⁵ Ahmet Caferoğlu “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde *batur* sözcüğünün “antroponim (kişi adı)” olarak kullanıldığını belirtmiştir.

⁶ *eren* sözcüğünün “erkekler; kişi, insan; tebaa; yandaş, taraftar; soylu bey, kahraman; rahip adayı” (Wilkens, 2021, s. 111) anlamlarıyla Eski Uygur Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı görülür.

⁷ Yukarıda verilen örneklerde aynı anlama sahip olan *alp* ve *erdem* sözcükleri ikileme (hendiadyoin) olarak kullanılmıştır.

⁸ *alp* sözcüğü Eski Türk Yazıtlarında kök halinde “yiğitlik, kahramanlık” anlamını ifade ederken Eski Uygur Türkçesinde *alplanmak* (Wilkens, 2021, s. 36), Karahanlı Türkçesinde *alplık* (Ünlü, 2012a, s. 43) ve yine Harezmi Türkçesinde *alplık* (Ünlü, 2012b, s. 41) sözcüklerinin bu kökten türeyip aynı anlamı ifade etmesi dikkat çekicidir.

⁹ “erdem (I): erdem, fazilet, sevap, erdem ...; yetenek, kabiliyet, beceriklilik, marifet, ... gücü, büyü gücü; tesir; bilim (Skt. kalā), ... bilimi, sanat; fonksiyon, özellik (Skt. guṇa; Vaiṣeṣika öğretisine göre); cesaret, yiğitlik; merhamet hediyesi (Wilkens, 2021, s. 111-112)”

-arkuy: siper, mevzi, kale, istihkâm, çukur, dere (Ergin, 2009, s. 85)

-korgan: korugan, sığınak, kale (Şirin, 2016, s. 733)

arkuy kargug ulgardım ok “Siperi, nöbet yerini büyüttüm hep.” (T D 3) (Ergin, 2009, s. 80-81)

in(i)si : bir : korg[(a)nka t(ä)z(i)p b(a)rm(i)ş ...] (BK D 40) (Şirin, 2016, s. 340) “Kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş.” (Tekin, 2020a, s. 65)

Arkuy sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır.

Korgan sözüne Eski Uygur, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Karahanlı Türkçesinde rastlanmamıştır. *Korgan* sözü, Eski Türk Yazıtlarındaki şeklini ve anlamını Harezmi Türkçesinde korumuştur. Ancak Eski Uygur, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde fonetik değişikliğe uğrayarak *kurgan* şeklinde varlığını sürdürmüştür. Eski Uygur Türkçesinde “kale, hisar” (Wilkens, 2021, s. 425) anlamında kullanılan *kurgan* sözü Çağatay Türkçesinde hem “kale” hem “mezar” (Ünlü, 2013, s. 671) anlamında kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde *kurgan* sözü, “kale” anlamını ifade etmek için kullanılmamış, onun yerine “kalenin duvarı” anlamına gelen “sur”u ifade eder hale gelmiştir. *Kurgan* sözü Kıpçak Türkçesinde ayrıca “mezar, mezarın üzerindeki toprak yığını, mezar höyüğü; siper, sur; at ahır; kubbe” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 163) anlamlarıyla da tanıklanır.

“Ordu lideri”

-apa tarkan: büyük tarkan, başkumandan (Tekin, 2020b, s. 68)¹⁰

-baş: 1. baş, kafa 2. bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri 3. tepe, zirve, doruk, ırnak başı 4. zaman, sıra, yer, önem vb. bakımlardan önce gelen, başlangıç, ilk (Şirin, 2016, s. 722)

-çabış: başkumandan (Şirin, 2016, s. 726)¹¹

y(a)gın b(a)[şu] : yoriyu : k(ä)lti : (ŞU D 6) (Şirin, 2016, s. 358) “Düşmanın lideri ilerleyerek geldi.” (Aydın, 2021b, s. 56)

kül i(ç) çor : (a)nç(a)k : b(i)lgäsi : ç(a)b(t)şı (ä)rti : (KÇ 17) (Şirin, 2016, s. 363) “Küli Çor öylece bilgisi (ve) başkomutanı idi.” (Aydın, 2021a, s. 137)

Apa tarkan “apa” ve “tarkan” sözlerinin birleşiminden oluşmuştur. Yukarıda da görüldüğü gibi Tekin’in “büyük tarkan, başkumandan” olarak ifade ettiği bu kelime grubunun sözlerini tek tek ele aldığımızda Şirin *apa* sözünün anlamını “1. ata, ecdat 2. baba, amca, ağabey, dede, abla, anne, nine 3. bir unvan niteleyicisi” (Şirin, 2016, s. 720) şeklinde vermiştir. *Tarkan* sözünü ise, “yüksek bir unvan” (Şirin, 2016, s. 740) olarak tanımlamıştır. Bu unvan niteleyicisi (apa) ve unvanın (tarkan) yan yana geldiği cümle örneği şu şekildedir: “(a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru : içrə s(a)b: idm(i)ş [Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş]” (T 34) (Tekin, 2020b, s. 27) Bu örneğe baktığımızda aslında bu kelime grubunun bir kişinin adı-unvanı olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Ancak Tekin, bu kelime grubunun anlamını

¹⁰ Turan, *tarkan* sözünün rütbe-unvan olarak Köktürk Yazıtlarında iki yerde *apa tarkan* olarak da geçtiğini fakat kelimenin içinde bulunduğu diğer bağlamlardan hareketle *apa* sözünün “yaşlı, kıdemli ve tecrübeli” anlamında bir sıfat olduğunu kabul ettiğini dile getirmiştir. Sözcüğün ayrıca Yenisey Yazıtlarında *terken* şeklinde de geçtiğini ifade eden Turan, Eleğest II’de görülen *terken* sözünün “hükümdar” olarak tercüme edildiğini ve kendilerine göre “komutan” olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir (2018, s. 159). Turan, *tarkan* sözünün Eski Uygur Türkçesinde *tarkan/ tarhan* şeklinde kullanıldığını; Karahanlı Türkçesinde ise *tarkan* sözünün yüksek rütbeli komutanlar için kullanıldığını ve bu kelimenin *terken* şeklinde ince ünlüyle hükümdar için kullanıldığını belirtir (2018, s. 161-162).

¹¹ Şirin User, *çabiş* unvanının Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesi olduğunu belirtir (Güz/ 2006, s. 226).

“başkumandan” olarak ifade ettiği için burada *apa tarkan* sözüne yer verilmiştir. *Apa tarkan* sözüne diğer dönemlerde rastlanmamıştır.

Baş sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımı devam eder. Ancak bu dönemlerden Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *baş* sözünün anlamı için “ordu lideri” gibi detaylı bir anlam verilmeyip “önder, öncü, ileri gelen, lider, amir, yönetici” gibi daha genel anlamlara, ifadelere yer verilir. Kıpçak Türkçesinde ise *baş* sözünün “ordu lideri” veya “lider” anlamında kullanılmadığı görülür. *Baş* sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonraki kullanımlarda anlam genişlemesine uğradığı görülür. Örneğin, Eski Uygur Türkçesinde “yara” (Wilkens, 2021, s. 148); Karahanlı Türkçesinde “saç baş” (Üşenmez, 2006, s. 149) sermaye, mal, ekin başı, başak (Ünlü, 2012a, s. 122); Çağatay Türkçesinde “beyin, zeka, anlayış” (Ünlü, 2013, s. 105) gibi anlamları ifade etmiştir.

Clauson sözlüğünde *çabış*¹² sözünü “çavuş” olarak verir ve aslen kağanın baş askeri yetkilisi, ordu komutanı gibi anlamlara sahip olduğunu söyler. *Çabış* sözünün “bilge”nin askeri bakımdan eş değeri olduğunu söyleyen Clauson, zamanla bu görevin statüsünün kaybolduğunu belirtir (1972, s. 399). *Çabış* sözü zamanla fonetik değişikliğe ve anlam genişlemesine uğramıştır. Karahanlı Türkçesinde *çawuş* “savaşta safları düzelter; normal zamanlarda askeri zulüm etmeğe bırakmayan kimse, çavuş” (Üşenmez, 2006, s. 182); Harezmi Türkçesinde *çavuş* “çavuş, askeri rütbe” (Ünlü, 2012b, s. 132); Çağatay Türkçesinde *çavuş* “yasakçı, güvenlik görevlisi, bekçi, yasavul; eşik ağası, hâcib, sarayın başkanı, sarayın protokol dairesi başkanı, çavuş; kervana yol gösteren, kılavuz” (Rahimi, 2016, s. 1352); Kıpçak Türkçesinde *çavuş* “Padişahın önünde saygı ile bağırın adam” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 47) şeklindedir. Görüldüğü gibi fonetik olarak değişikliğe uğrayan *çabış* sözü statü, rütbe olarak da düşük bir anlamı ifade etmeye başlamıştır.

“Bin askerden oluşan askerî birliğin başı”

-bıña başı/bıñ başı: bin askerden oluşan askerî birliğin başı (Şirin, 2016, s. 723)

-bıña: bin askerden oluşan askerî birliğin başı (Şirin, 2016, s. 723)

öz(ü)m(ü)n : öñrâ : bıña : b(a)şı : ut(t)ı : (ŞU K 6) (Şirin, 2016, s. 358) “Beni doğuya, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi.” (Aydın, 2021b, s. 53)

[...] *tutuk : b(a)ş(t)n : çik t(a)pa : bıña : ut(t)m : (ŞU D 11) (Şirin, 2016, s. 362) “Askerî valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim.” (Aydın, 2021b, s. 58)*

bıña [yo]r(t)di : (Ta D 6) (Şirin, 2016, s. 362) “Bin kişi hareket etti.” (Ölmez, 2018, s. 82)

Bıña başı/bıñ başı, bıña sözleri ve bu sözlerin ifade ettiği anlam birtakım değişikliklerle Harezmi Türkçesinde *miñ beg* “binbaşı, askeri bir rütbe” (Ünlü, 2012b, s. 394) şeklinde kendini gösterir. *bıña başı/bıñ başı, bıña* sözlerine ve bu sözlerin ifade ettiği anlama incelenen Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak sözlüklerinde madde başı olarak rastlanmazken, Wilkens’in sözlüğünde madde alt başlığı olarak verildiği görülmüştür: *miñ bāgi (binbaşı), miñliġ uruñutı (binbaşı)* gibi (2021, s. 475, 476). Turan ise çalışmasında *miñ başı, miñ begi* sözlerine yer vermiş ve bu sözlerin Çağatay Türkçesindeki yüksek rütbelilerden olduğunu belirtmiştir (2018, s. 166, 173).

“Kargaşalı, anarşik”

-bulgak: kargaşalı, anarşi içinde (Şirin, 2016, s. 725)

¹² Ayrıntılı bilgi için bakınız: “Sefer Solmaz, *Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (43), 423-436.”

-bulganç: kargaşalı, anarşi içinde, kaotik (Şirin, 2016, s. 725)

-kamşag: sallantılı, kargaşa içinde, kaotik, anarşik (Şirin, 2016, s. 731)

-tarkınç: karışık, huzursuz (Şirin, 2016, s. 740)

t(ä)ñri : yir : bulg(a)kın : üçün : y(a)gı bolı : (KT K 4) (Şirin, 2016, s. 412) “Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular.” (Tekin, 2020a, s. 36)

[türk bod(u)nu y(ä)mä] : bulg(a)nç [ol t(e)m(i)ş : og(u)zı y(ä)mä : t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)ş : (T 22) (Şirin, 2016, s. 412) “ ‘(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur’ demiş.” (Tekin, 2020b, s. 22)

(ä)çim k(a)g(a)n : ili k(a)mş(a)g : boltukınta : bod(u)n : il(i)g : ik(ä)gü : boltukınta : izg(i)l : bod(u)n : birlä : süñ(ü)şd(ü)m(i)z (KT K 3) (Şirin, 2016, s. 413) “Amcam Hakan’ın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.” (Tekin, 2020a, s. 36)

og(u)zı y(ä)mä : t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)ş : (T 22) (Şirin, 2016, s. 413) “Oğuzları da huzursuzdur’ demiş.” (Tekin, 2020b, s. 22)

Bulgak sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde varlığını koruduğu sadece Çağatay Türkçesinde *bulgag* şekline dönüşerek fonetik bir değişiklik yaşadığı (k>g ötümlüleşme) ve “bulanık, karışık, karışıklık; fitne, fesad” (Ünlü, 2013, s. 172) gibi anlamları karşıladığı görülür. *Bulgak* sözü, Eski Uygur Türkçesinde “ayaklanma, huzursuzluk, kaos, isyan, çatışma, kargaşa, karmakarışıklık, anarşi, başsızlık, şaşkınlık” (Wilkens, 2021, s. 197) “karışıklık; dalga” (Eraslan, 2012, s. 562); Karahanlı Türkçesinde “düşman gelmesi üzerine halk arasına düşen karışıklık” (Üşenmez, 2006, s. 168) “fitne, fesat, sıkıntı, keder; bulanık” (Ünlü, 2012a, s. 188-189) gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

Bulganç sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır.

Kamşag sözünün kullanımına Eski Uygur Türkçesinde “sarsılmış” (Doğan ve Usta, 2014, s. 164) anlamıyla rastlanır. Bu dönem dışında Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde *kamşag* sözüne rastlanmamıştır.

Tarkınç sözüne Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde rastlanan bu söz bu dönemde “ayrılma (?), kaybolma (?)” (Wilkens, 2021, s. 678) gibi anlamlarıyla tanıklanır.

“Tutsak”¹³

-bulun: esir, tutsak (Şirin, 2016, s. 725)

-kul: tutsak (erkek) (Şirin, 2016, s. 734)

-küñ: tutsak (kadın) (Şirin, 2016, s. 735)

s(a)g(i)r çulug(a)n : y(a)gıt(t)ukda : [kül i(ç)] çor [opl(a)yu t(ä)gi]p : s(a)nç(i)p : öl(ü)r(ü)p : oglın : kişis(i)n : bul(u)n kul[ıp ...] (KÇ 5) (Şirin, 2016, s. 402) “Sagır Çulug ile savaştığı sırada Küli Çor ileri atılarak saldırıp, mızraklayıp, öldürüp çocuklarını (ve) karısını tutsak edip” (Aydın, 2021a, s. 134)

¹³ *Tutsak* anlamına gelen “kul” ve “küñ” sözcüklerine baktığımızda kadın ve erkek tutsaklar için farklı kelimelerin olduğunu görmekteyiz. Aslında bu bize hem Eski Türk Yazıtlarının aynı anlama gelen kelimeleri cinsiyetlere göre türetecek kadar zengin bir söz varlığına sahip olduğunu hem de eş anlamlı gibi gözükten sözcükler arasında nüansların olduğunu göstermektedir.

t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(ä)gl(i)k : urı oğlın : kul boltı : (ä)şil(i)k : kız oğlın : küñ boltı : (KT D 7) (Şirin, 2016, s. 403) “Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı (da) carıye oldu.” (Tekin, 2020a, s. 27)

küñ(i)m : kul(i)m : bod(u)n(i)g : t(ä)ñri y(e)r : (a)nta : (a)yu [b](ä)rti : (ŞU G 9) (Şirin, 2016, s. 403) “Hizmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğu için” (Aydın, 2021b, s. 61)

bod(u)nı : küñ kul : boltı : (KT D 20; BK D 17) (Şirin, 2016, s. 403) “Halkı (da) kul köle oldu.” (Tekin, 2020a, s. 29, 57)

Bulun sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamıştır. *Bulun* sözü “tutsak” anlamını Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi döneminde korurken Kıpçak Türkçesinde anlam değişikliğine uğramış “yağma, ganimet; adaya bitişik kara” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 37) gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

Kul sözünün kullanımı Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de devam etmiştir. Eski Türk Yazıtlarında “tutsak¹⁴ (erkek)” anlamında kullanılan bu sözcüğün daha sonraki dönemlerde geniş anlamlar ifade ettiği görülür. *Kul* sözü Eski Uygur Türkçesinde “esir, köle, kul; bağlı ve bağımlı kişi” (Wilkens, 2021, s. 420); Karahanlı Türkçesinde “kul, köle; kul, (Allah’a göre) insan” (Üşenmez, 2006, s. 291); Harezmi Türkçesinde “kul, köle; Allah’a göre insan” (Ata, 2014, s. 266); Çağatay Türkçesinde “kul, köle; insan, kişi” (Ünlü, 2013, s. 665); Kıpçak Türkçesinde ise “kul, köle” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 162) anlamlarında kullanılmıştır.

Küñ sözünü “kadın köle” olarak ifade eden Clauson, bu kelimenin “kul” sözünün dişil karşılığı olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972, s. 726). *Küñ* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski Türk Yazıtlarında “tutsak (kadın)” anlamını ifade eden *küñ* sözü Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde “cariye, halayık, hizmetçi kadın, kadın köle” gibi daha çok dişil anlamlar ifade ederken; Kıpçak Türkçesinde “esir, köle, kul” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 168) gibi daha genel ifade içeren anlamlarla açıklanmıştır.

“Haber, duyum, istihbarat”¹⁵

-kü: 1. haber, duyum, istihbarat 2. şan, şöhret (Şirin, 2016, s. 735)

-sab: söz, haber, bilgi, mesaj (Şirin, 2016, s. 738)

-tıl, til: haberci, casus, durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan esir, dil: haber, söz (Ergin, 2009, s. 114)

t(a)şra : yor(i)yur : tiy(i)n : kü : (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı : t(a)şık(m)iş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş : (KT D 11-12; BK D 10-11) (Şirin, 2016, s. 397) “Baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş.” (Tekin, 2020a, s. 27, 53, 55)

bu s(a)b(i)m(i)n : (ä)dgüti : (e)şid : k(a)t(i)gdı : tıñla : (KT G 1-2) (Şirin, 2016, s. 397) “Bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.” (Aydın, 2021a, s. 47)

¹⁴ Türkçe Sözlük’te *tutsak* sözcüğü “savaşta ele geçen düşman, esir” (TDK, 2011, s. 2392) olarak tanımlanırken askeri bir terim olarak ifade edilmiştir. *Köle* sözcüğü tarihi bir terim olarak ifade edilmiş ve “savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan kimse, kul, esir” (TDK, 2011, s. 1497) olarak tanımlanmıştır. Aslında eş anlamlı olan bu iki sözcük arasında ince bir nüans vardır. İki sözcük de “savaşta ele geçen kişileri” işaret ederken, *köle* sözcüğünün ayrıca “başkasından satın alınan kimse” anlamını da ifade etmesi daha geniş bir anlama sahip olduğunu gösterir.

¹⁵ Muharrem Ergin *sayu* sözüne “haber” anlamını vermiştir: *ol ok tün budunun sayu itimz* “O aynı gece halkına haber gönderdik.” (T 2.Taş B 7) (2009, s. 76-77). Fakat “sayu” sözünün haber anlamında kullanımına tanıklık eden başka bir örnek bulunmamaktadır.

Kü sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde rastlanırken Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde bu sözün kullanımına rastlanmaz. *Kü* sözünün “haber, duyum, istihbarat” gibi anlamlarına Karahanlı Türkçesinde rastlanmazken bu dönemde “ün, san” gibi anlamları ifade etmiştir. Eski Uygur Türkçesinde “ün, şan, şöret, söylenti, haber” (Doğan ve Usta, 2014, s. 213) gibi anlamları karşılayan *kü* sözü; Harezmi Türkçesinde ifade ettiği “şayia, havadis, söylenti” (Ünlü, 2012b, 359) gibi anlamlarla Eski Türk Yazıtlarında ifade ettiği anlamlara hemen hemen eş değer durumdadır.

Clauson’un sözlüğünde “sav” şeklinde yer alan ve anlamını “konuşma” (Clauson, 1972, s. 782) olarak ifade ettiği *sab* sözü fonetik değişiklikler ve ifade ettiği geniş anlamlarla Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaya devam edilmiştir. Bu kelime Eski Uygur Türkçesinde *sav ~ s(a)v* “kelime, söz, laf, metin; deyim, atasözü; söylenti; laf; haber; safsatacılık, yanıltmaca; öğüt; şey, husus, hikâye; iş; mukavele; durum” (Wilkens, 2021, 591); Karahanlı Türkçesinde¹⁶ *sav~saw* “söz; ata sözü; kıssa, tarihsel şeyler; hikâye; mektup, risale; haberler, salıklar” (Üşenmez, 2006, s. 353-354); Harezmi Türkçesinde *sav~saw* “haber, söz” (Ünlü, 2012b, s. 505); Çağatay Türkçesinde *sav~saw* “söz, sav; şöret,ün” (Ünlü, 2013, s. 953-954); Kıpçak Türkçesinde¹⁷ ise *sav* “dava” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 229) şeklinde kaydedilmiştir. Görüldüğü gibi *sab* sözünün “haber” anlamı Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde devam ederken Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde görülmemektedir.

Tıl~til sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. *Tıl~til* sözünün bu dönemlerde geniş anlamlara sahip olduğu görülür. Eski Uygur Türkçesinde *til* “konuşma organı (Skt. jihvā’nın da eş değeri), dil, lisan; konuşma tarzı; laf; ses; hakaret, iftira, dedikodu, rezalet, yüz karası” (Wilkens, 2021, s. 718); Karahanlı Türkçesinde *tıl~til* “söz; lûgat; dil; düşmandan alınan tutsak; casus, çaşıt” (Üşenmez, 2006, s. 405); Harezmi Türkçesinde *til* “dil, lisan; dil (organ); casus, haber” (Ünlü, 2012b, s. 592); Çağatay Türkçesinde *til* “tel, ip, iplik; dil; dil, lisan; yassı uzun şey” (Ünlü, 2013, s. 1127); Kıpçak Türkçesinde ise *til* “dil, ağızdaki dil; lisan, dil” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 275) gibi anlamları ifade eden *tıl~til* sözünün “haber” anlamını yalnızca Harezmi Türkçesinde koruduğu görülmektedir. *tıl~til* sözünün özellikle Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamları ifade ettiği ve “hakaret, iftira, rezalet” gibi anlamlarla anlam kötüleşmesine uğradığı görülür.

“İtaatsiz olma durumu, anarşizm”

-küregü: itaatsiz olma durumu, anarşizm (Şirin, 2016, s. 736)

-tüzsüz: itaatsiz, uyumsuz, kavgalı (Şirin, 2016, s. 744)

kür(ä)gün(i)n : *üçün* : *ig(i)dm(i)ş* : *bilgä* : *k(a)g(a)n(i)η(i)n* : *(ä)rm(i)ş* : *b(a)rm(i)ş* : *(ä)dgü* : *(e)l(i)ηä* : *k(ä)ntü* : *y(a)η(i)lt(i)g* : *y(a)bl(a)k* : *kigürt(ü)g* : (KT D 23) (Şirin, 2016, s. 413) “İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun.” (Tekin, 2020a, s. 31)

b(ä)gl(ä)ri : *bod(u)nı* : **tüzs(ü)z** *üç(ü)n* : *t(a)bg(a)ç* : *bod(u)n* : *t(ä)bl(i)gin* : *kürl(ü)g<in>* *üçün* : *(a)rm(a)kçısın* : *üçün* : *in(i)li* : *(ä)çili* : *kikşürtükün* : *üçün* : *b(ä)gli* : *bod(u)nılg* : *yon(a)şurtukın* : *üçün* : *türk* : *bod(u)n* : *ill(ä)dük* : *ilin* : *ıçg(i)nu* : *ıdm(i)ş* *k(a)g(a)nl(a)duk* : *k(a)g(a)nın* : *yit(ü)rü* : *ıdm(i)ş* : (KT D 6-7; BK D 6-7) (Şirin, 2016, s. 414) “Beyleri (ve)

¹⁶ Hülya Arslan Erol, “Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri” adlı çalışmasında Divanü Lugati’t- Türk’ta *sav* sözünün şu anlamları karşıladığını belirtir: “1.söz, haber, salık; mektup; risale; atalar sözü, darbimesel; kıssa, hikâye, tarihsel şeyler 2. şöret, san” (2018, s. 460)

¹⁷ Ayrıca *sav~saf* “atasözü” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 222) *sab* sözünün Kıpçak Türkçesindeki yansıması olarak kabul edilebilir.

halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldaticı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.” (Tekin, 2020a, s. 25, 27, 53)

Küregü sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımına rastlanılmamıştır.

*Tüzsüz*¹⁸ sözünün kullanımına sadece Eski Uygur Türkçesinde rastlanırken; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımına rastlanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde “düz olmayan, ahenksiz, denksiz, eşit olmayan, uyumsuz” (Wilkens, 2021, s. 780) “engebeli” (Eraslan, 2012, s. 615) gibi anlamları ifade eden *tüzsüz* sözünün bu dönemde geniş anlamları karşıladığı ancak “itaatsiz” anlamını kaybettiği görülür.

“Asker”

-çerig: asker (Şirin, 2016, s. 726)

-er: 1. adam, erkek 2. yiğit, kahraman 3. asker 4. erlik, erdem (Şirin, 2016, s. 727)

-eren: er, eren, yiğit, asker, erler (Ergin, 2009, s. 93)

-sü: 1. asker 2. silahlı kuvvetler, ordu (Şirin, 2016, s. 739)

sün(ü)ş bols(a)r : ç(ä)r(i)g : it(ä)r (ä)rti : (a)b (a)bl(a)s(a)r : r²ml²I : t(ä)g (ä)rti (KÇ 9) (Şirin, 2016, s. 417) “Savaş olduğunda askeri düzenlerdi. Ava çıktığında ermeli? (hızlı koşan at?) gibiydi.” (Aydın, 2021a, s. 135)

s(ä)l(ä)ñä : kid(i)n : yulun : kol : b(i)r(i)din : sıñ(a)r : şıp b(a)şınğa : t(ä)gi : ç(ä)r(i)g itd(i)m : (ŞU D 3) (Şirin, 2016, s. 417) “Selenge’nin batısında Yılun Kol’un güney tarafına, Şip Başı’na kadar asker yerleştirdim.” (Ölmez, 2018, s. 122)

k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n : yiti y(e)g(i)rmi (ä)r(i)n : t(a)ş(i)km(i)ş (KT D 11; BK D 10) (Şirin, 2016, s. 417) “Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış.” (Tekin, 2020a, s. 27, 53)

tir(i)l(i)p : y(e)tm(i)ş (ä)r bolm(i)ş : (KT D 12; BK D 11) (Şirin, 2016, s. 417) “Derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.” (Tekin, 2020a, s. 27, 55)

kül tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı “Kül Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı.” (KT K 8-9) (Ergin, 2009, s. 26-27)

el(i)m : ugr(u)nta : sü bol(u)p : (ä)r (ö)l(ü)rm(ä)dük(ü)m yok (Ye 10/8) (Şirin, 2016, s. 419) “Yurdum uğruna asker olup adam öldürmediğim yok.” (Aydın, Alimov ve Yıldırım, 2013, s. 42)

kañım kagan süsi böri teg ermiş “Babam kağanın askeri kurt gibi imiş.” (KT D 12) (Ergin, 2009, s. 12-13)

Çerig sözüne ifade ettiği anlamla birlikte (asker) Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır.

Er sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken bu sözün ifade ettiği “asker” (Ata, 2014, s. 124) anlamına sadece Harezmi Türkçesinde rastlanmıştır. Onun dışında *er* sözünün diğer dönemlerde genel olarak “er, kişi, adam, erkek, koca” gibi anlamları ifade ettiği görülür.

¹⁸ *Tüzsüz* sözünün kökbiçim hali olan “tüz” sözüne “Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde” rastlanır.

Eren sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. *Eren* sözünün “asker” anlamının bu dönemler içinde sadece Harezmi Türkçesinde mevcut olduğu görülmektedir. *Eren* sözünün diğer dönemlerde genel olarak “er, yiğit, eren, insan, insanlar, erkek, kişi” anlamlarını ifade ettiği görülür.

Sü sözüne ve ifade ettiği “asker” anlamına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *süü* “ordu, asker, birlikler, ordu ...; sefer, harp, muharebe, meydan savaşı, savaş, askerî kampanya, mücadele” (Wilkens, 2021, s. 638); Karahanlı Türkçesinde *sü* “asker, ordu; aynı hedefe yönelmiş birlik, taraftarlar, bölük, parti” (Ünlü, 2012a, s. 860) gibi geniş anlamlarla tanınır. Harezmi Türkçesinde ise “asker, ordu” anlamında kullanılan *sü* sözünün Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde sadece “asker” anlamını ifade ettiği görülür.

“Kumandan”

-baş: baş; dağın başı, tepe, zirve; şef, başkan, kumandan (Ergin, 2009, s. 87)

-buyruk: kumandan, âmir (Tekin, 2020a, s. 135)

-er başı: ordu komutanı (Şirin, 2016, s. 727)

-sü başı: ordu komutanı (Şirin, 2016, s. 739)

-yağıcı: düşmanca, kumandan, düşmana karşı koyan (Ergin, 2009, s. 120)

(ä)rdämi b(a)r üç(ü)n (a)k(i)nınta : kü tutup : (a)tka t(ä)gm(i)ş b(ä)g(i)m : (ä)siz : (ä)r b(a)şı yta (a)ç(ig)-a (Ye 48/4) (Şirin, 2016, s. 359)¹⁹ “Yiğitliği olduğu için (yaptığı) savaş(lar)ta ün kazanıp ad/unvana erişmiş beyim! Heyhat! Komutan! Vah! Yazık!” (Şirin User, 2010, s. 773)

tokuz : (ä)l(i)g y(a)şda : tokuz (a)ltm(i)ş (ä)r öl(ü)rm(i)ş : (ä)r b(a)şı s(a)ñun öl(ü)rti : bilgäm yta (Ye 48/5) (Şirin, 2016, s. 359) “Kırk dokuz yaşında elli dokuz asker öldürmüş. Askerin başı generali öldürdü, bilgem, eyvah!” (Aydın, 2021c, s. 157)

(a)lp k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : buyruki y(e)me : bilge : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : “Cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz.” (KT D 3) (Tekin, 2020a, s. 24-25)

sü b(a)şı : in(ä)l k(a)g(a)n : t(a)rduş ş(a)d : b(a)rzun t(e)di : (T 31) (Şirin, 2016, s. 359) “Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin’ dedi.” (Aydın, 2021a, s. 112)

yagıcsı yime ben ök ertim “Kumandanı yine bizzat ben idim.” (T G 6) (Ergin, 2009, s. 78-79)

Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastladığımız *baş* sözünün “kumandan” anlamını bu dönemlerde taşımadığı görülür.

Clauson’un “buyur-” fiilinden türediğini (1972, s. 387) belirttiği *buyruk* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanılır. *Buyruk* sözünün “kumandan” anlamı (Eraslan, 2012, s. 563) sadece Eski Uygur Türkçesinde muhafaza edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde “buyruk, emir, ferman; izin, müsaade; haber; vezir, müşâvir” (Üşenmez, 2006, s. 171) gibi anlamları karşılayan *buyruk* sözü; Harezmi Türkçesinde “buyruk, emir” (Ata, 2014, s. 90); Çağatay Türkçesinde “buyruk, emir” (Ünlü,

¹⁹ İ. V. Kormuşın "Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler" adlı eserinde bu cümleyi “*ärdämi bar üçün qanınta kü tutuq atqa tægmiş bægim äsiz är[än] başı ajit-a açığa [Kahramanlığı sayesinde han (hizmetinde) şerefli tutuk unvanına ulaşan beyim! Heyhat, savaşçı erlerin önderi, yazık! Ne acı!]*” şeklinde; E. Aydın, R. Alimov, F. Yıldırım ise "Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig" adlı eserde “*erdemi bar üçün kanın atam? totok atka tegmiş begim esiz er başı yta açığ a (Erdemi olduğu için hanın, Atam Totok adına erişmiş, beyim, ne yazık! Askerin başı, eyvah! Ne acı!)*” şeklinde okumuşlardır.

2013, s. 178); Kıpçak Türkçesinde de “emir, buyruk, hüküm” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 39) anlamlarını karşılar hale gelmiştir.

Er başı kelime grubuna Eski Türk Yazıtlarından sonra rastlanmamıştır.

Sü başı kelime grubuna Wilkens sözlüğünde *süü başı* “ordu komutanı” (2021, s. 639) şeklinde yer verir. Çağatay Türkçesinde *su başı* “Türkistan’da bir rütbe ismi” (Ünlü, 2013, s. 1005) olarak verilen kelime grubuna, Kıpçak Türkçesinde *sübaşı* “komutan, serasker (krş.subaşı)” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 244) şeklinde rastlanır. Turan, Karahanlıca metinlerde “ordu komutanı” için sık görülen rütbe isimlerinden birinin de *sü başı* olduğunu belirtir (2018, s. 162). 13-15. yüzyıllarda Kıpçak Türkçesiyle yazılmış mensur eser ve sözlüklerde Eski Türkçe döneminde kullanılmış rütbe ve unvanların önemli bir bölümünün kaybolduğunu söyleyen Turan, *sü başı* rütbesinin “komutan” anlamında kullanıldığını belirtir (Turan, 2018, s. 164). Görüldüğü gibi *sü başı* Eski Türk Yazıtlarından sonra da genel olarak “komutan” anlamını devam ettirmektedir.

Yagıçı sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi dönemlerinde kullanımına rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde²⁰ “kavgacı kişi; kavgacı” (Wilkens, 2021, s. 853) anlamıyla verilen *yagıçı* sözü, Karahanlı Türkçesinde “muharip” (Üşenmez, 2006, s. 450), Harezmi Türkçesinde ise “savaşçı” (Ünlü, 2012b, s. 651) anlamıyla verilir. *Yagıçı* sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonra “kumandan” anlamını taşımadığı görülür. Bu sözün kullanımına ise Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz.

“Teçizatlı asker, silahlı asker”²¹

-kedimlig: 1. giyimli 2. teçizatlı, mücehhez, donanımlı (at, asker vb.) (Şirin, 2016, s. 732)

-sünüglüg: mızraklı, silahlı (asker) (Şirin, 2016, s. 739)

-yaraklıg: silahlı asker (Şirin, 2016, s. 747)

-yarıklıg: zırhlı asker (Şirin, 2016, s. 747)

üç(ü)nç : y(e)g(ä)n sil(i)g : b(ä)g(i)ñ : k(ü)d(i)ml(i)g : tor(u)g : (a)t : bin(i)p : t(ä)gdi : (KT D 33) (Şirin, 2016, s. 418) “Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (Tekin, 2020a, s. 33)

biş yü[z] k(ä)d(i)ml(i)g : y(a)d(a)g : bir(i)k<i> [...]ş(i)p : k(ä)lti : (ŞU G 9) (Şirin, 2016, s. 418) “Beş yüz zırhlı piyade ittifak yaparak ayrılıp geldi.”

sünü(ü)gl(ü)g : k(a)nt(a)n : k(ä)l(i)p(ä)n : sürä (e)ltdi : (KT D 23) (Şirin, 2016, s. 419) “Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırıtı?” (Tekin, 2020a, s. 31)

y(a)r(a)kl(i)g : k(a)nt(a)n : k(ä)l(i)p : y(a)ña (e)ltdi : (KT D 23; BK D 19) (Şirin, 2016, s. 419) “Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?” (Tekin, 2020a, s. 31, 57)

t(ä)ñri y(a)rl(i)k(a)zu : bu türk bod(u)n (a)ra : y(a)r(i)kl(i)g : y(a)gıg : y(ä)ltürm(ä)d(i)m : (T 53-54) (Şirin, 2016, s. 419) “Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akımına imkân vermedim.” (Tekin, 2020b, s. 33)

*Kedimlig*²² sözüne Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur Türkçesinde rastlanırken; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski

²⁰ Turan, Eski Uygurca Metinlerde *yagıçı* sözünün “deneyimli muharip asker” için kullanıldığını belirtir (2018, s. 162).

²¹ *teçizatlı asker* sözcüğünün eş anlamlısı tespit edilirken tümdengelim yöntemi kullanılmıştır. (teçizat → zırh)

Uygur Türkçesinde “giysili, elbiseli, elbise ...” (Wilkens, 2021, s. 353) “giyimli, elbiseli, zırhlı” (Caferoğlu, 2021, s. 103) anlamına gelen *kedimlig* sözü “teçhizatlı asker” anlamını yitirmiştir.

Süñüglüg sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmazken Harezmi Türkçesinde rastlanır. Harezmi Türkçesinde hem kelimenin bünyesinde hem de ekte yer alan “g” sesinin düşmesiyle *süñgüli* şeklinde kullanılan kelime “süñgü takınmış olan” (Ünlü, 2012b, s. 539) anlamını ifade eder hale gelmiştir.

Yaraklıg sözü Karahanlı Türkçesinde *yaraglıg* “zırhlı, silahlı” (Üşenmez, 2006, s. 458); Harezmi Türkçesinde *yaraglıg* “silahlı” (Ünlü, 2012b, s. 663); Çağatay Türkçesinde ise çeşitli varyantlarla *yaraklıg~yaraklık~yaraglık* “silahlı” (Ünlü, 2013, s. 1232) şeklinde kullanılmıştır.

Clauson, *yarıklıg* sözünün “yarık”dan türediğini ve “zırhlı, zırh giyen” (1972, s. 964) anlamlarını ifade ettiğini belirtir. *Yarıklıg* sözü Eski Uygur Türkçesinde *yarıklıg* “zırhlı” (Wilkens, 2021, s. 868); Harezmi Türkçesinde *yarıglıg* “zırhlı” (Ünlü, 2012b, s. 665) şeklinde yer alır.

“Muhafız”

-kargu/karguy: düşmanı ihbar için yapılan kule, düşmanı haber vermek için yapılan ateş kulesi; nöbetçi, muhafız (Ergin, 2009, s. 99)

-korıgu: muhafız, kale muhafızı (Şirin, 2016, s. 733)

-turgak: 1. konut 2. gece bekçisi, muhafız (Şirin, 2016, s. 744)

kor(i)gu : (e)ki üç : kiş(i)l(i)gü : t(ä)z(i)p : b(a)rdı : (BK D 41) (Şirin, 2016, s. 381) “(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti.” (Tekin, 2020a, s. 65)

t(ä)ñri k(a)n(i)m : (a)tl(i)gı : tokuz t(a)t(a)r [y(e)ti y(e)g(i)rmi (a)z] buyruk [toñra (ä)d]ä : s(ä)ñüt biñ[a uyğ(u)r] bod(u)nu : t(i)g(i)t(i)m(i)n : bu bit(i)dükdä : k(a)n(i)ma : **turg(a)k** b(a)[şı k(a)g(a)s] (a)t(a)çuk : b²g²zk²r² çigşi : bila b(a)ga t(a)rk(a)n : üç yüz : **turg(a)k** : turdı : (Ta K 2) (Şirin, 2016, s. 381-382) “İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu). Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bila Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).” (Aydın, 2021b, s. 47)

Clauson, *kargu* sözünü “baskın uyarıları vermek için kullanılan ve üzerinde fener olan bir gözetleme kulesi olarak” açıklar (1972, s. 653). *Kargu* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmaz. *Kargu* sözünün ifade ettiği “muhafız” anlamı ise Eski Türk Yazıtlarından sonraki dönemlerde görülmez.

Korıgu sözüne ve karşıladığı “muhafız” anlamına Eski Türk Yazıtlarından sonra rastlanmamıştır.

Clauson, *turgak* sözünün “tur-” fiilinden türediğini, kelimenin tam olarak “sürekli ayakta duran, pratikte bekçi, nöbetçi” gibi manalar taşıdığını belirtir (1972, s. 539). Bu söze Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde rastlanırken, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “gündüz görevli gözetmen, bekçi” (Wilkens, 2021, s.

²² *Kedimlig* sözünün kökbiçim hali olan “ked-” fiili Eski Uygur Türkçesinde “ked-” şeklinde görülürken Karahanlı Türkçesinde “ked-, ket-, kiy-”; Harezmi Türkçesinde “ked-, key-, kid-, kiy-”; Çağatay Türkçesinde “key-, kiy-, gey-” ve Kıpçak Türkçesinde ise “giy-, key-, kid-, kiy-” gibi varyantlarına rastlanır.

758); Karahanlı Türkçesinde “kapıcı, nöbetçi” (Üşenmez, 2006, s. 420); Çağatay Türkçesinde “gece karakolu, gece bekçisi” (Ünlü, 2013, s. 1161) gibi anlamları ifade eden *turgak* sözünün “muhafız” anlamına bu dönemlerde rastlanmamıştır.

“Savaş”

-sünüş: savaş (Şirin, 2016, s. 739)

-tegiş: çarpışma, savaş (Şirin, 2016, s. 741)

-uruş: 1. savaş 2. bir unvan (Şirin, 2016, s. 745)

süñ(ü)şdä : *tut(u)p* : *on (ä)r it(t)m* : (ŞU D 4) (Şirin, 2016, s. 414) “Savaşta (onlardan bazılarını) ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi?) olarak) gönderdim.” (Aydın, 2021b, s. 56)

ul(u)g süñ(ü)ş süñ(ü)şm(i)ş (KT D 40) (Şirin, 2016, s. 414) “Büyük (bir) savaş savaşmış.” (Tekin, 2020a, s. 35)

sü [t](ä)gişintü : *yit(i)nç (ä)r(i)g* : *kıl(i)çl(a)dı* : (KT K 5) (Şirin, 2016, s. 414) “Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı.” (Aydın, 2021a, s. 66)

ur(u)ş kıl(i)p : ..... (O 10) (Şirin, 2016, s. 415) “Savaşıp” (Aydın, 2021a, s. 125)

Sünüş sözü Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde varlığını korurken, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde bu söze rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “savaş, harp, kavga; savaş oyunu (?); savaşçı” (Wilkens, 2021, s. 637) gibi anlamları ifade eden *sünüş* sözünün Karahanlı Türkçesinde ise “savaşta saldırma, süngü dürtme” (Üşenmez, 2006, s. 375) gibi anlamları ifade ettiği, direkt olarak “savaş” anlamını vermediği ama yakın bir anlama geçiş yaptığı görülür.

Tegiş sözüne incelenen Harezmi²³ ve Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde rastlanmazken sadece Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde rastlanır. *Tegiş* sözü Eski Uygur Türkçesinde “değme, temas, dokunma” (Caferoğlu, 2021, s. 231); Karahanlı Türkçesinde “değişme” (Üşenmez, 2006, s. 396); Çağatay Türkçesinde ise “savaş, kavga, dövüş; [buluşma, erişme; değer]” (Rahimi, 2016, s. 1506) gibi anlamları ifade eder.

Uruş sözü Eski Türk Yazıtlarından sonra da Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde “savaş” anlamıyla kullanılmaya devam etmiş; bu anlamının yanı sıra “kavga, vurma, dövüşme” gibi ifadeleri de bu dönemlerde karşılar hale gelmiştir.

“Hücum”

-tegin: hücum, hamle (Şirin, 2016, s. 741)

-tegiş: değiş, temas, çarpışma, hücum (Ergin, 2009, s. 113)²⁴

ç(ä)b(i)l(i)gdä b(i)r t(ä)g(i)mdü s(ä)k(i)z (ä)r öl(ü)rd(ü)m (Ye 10/8) (Şirin, 2016, s. 414) “Çivilig’de bir saldırıda sekiz adamı öldürdüm.” (Aydın ve diğerleri, 2013, s. 42)

sü [t]egişinde yitinç erig kılıçladı “Askerin hücumunda yedinci eri kılıçladı.” (KT K 5) (Ergin, 2009, s. 24-25)

²³ Clauson sözlüğünde *tegiş* sözünün “teg-” fiilinden geldiğini söyler. Harezmi Türkçesindeki (14. yüzyıl) kullanımı ve anlamını ise “*tégiş* ‘a meeting’ toplantı/buluşma” (1972, s. 487) olarak verir.

²⁴Talat Tekin “Orhon Yazıtları” adlı eserinde *tegiş* sözünün anlamını “çatışma” olarak verirken; Erhan Aydın “Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)” adlı eserinde “saldırı” olarak vermiştir.

Tegim sözüne Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde rastlanırken Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “değme, değer” (Eraslan, 2012, 607) “layık” (Doğan ve Usta, 2014, s. 316) “sıra, müddet” (Caferoğlu, 2021, s. 230); Karahanlı Türkçesinde “layık” (Üşenmez, 2006, s. 396) gibi anlamları ifade eden *tegim* sözünün bu dönemlerde “hücum” anlamından uzaklaştığı görülür.

Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde kullanımına rastlanan *tegiş* sözünün bu dönemlerde “hücum” anlamında kullanılmadığı görülür.

“Casus”

-tıl: muhbir, casus, ajan (Şirin, 2016, s. 741)

-körüg: casus, haberci, gözcü (Ergin, 2009, s. 103)

tl(t)g k(ä)lürti : (T 36) (Şirin, 2016, s. 413) “Casusu getirdiler” (Aydın, 2021a, s. 114)

oguzdındın körüg kelti “Oğuzdan casus geldi.” (T G 1) (Ergin, 2009, s. 66-67)

Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaya devam eden *tl* (tıl~til) sözünün “casus” anlamını Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde koruduğu görülür.

Körüg sözünün Eski Uygur, Karahanlı Türkçesinde kullanımına rastlanır. Bu söz Eski Uygur Türkçesinde *körük/g* “güzel, güzellik, görüş; casus” (Caferoğlu, 2021, s. 117) *körüg* “görülen” (Eraslan, 2012, s. 584); Karahanlı Türkçesinde *körüg* “görülen” (Üşenmez, 2006, s. 287) anlamlarını karşılar.

“Kalkan”

-yalma: kalkan (Şirin, 2016, s. 747)

-yarık: zırh, zırh ve kalkan (krş. yarağ) (Ergin, 2009, s. 121)

y(a)r(i)kınta : *y(a)lm(a)sınta* : *yüz (a)rtuk* : *okın urtı*: (KT D 33) (Şirin, 2016, s. 420) “Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular.” (Tekin, 2020a, s. 33)

Yalma sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde kullanımına rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde “palto, manto, yağmurluk” (Wilkens, 2021, s. 857); Karahanlı Türkçesinde “kaftan, kalın kaftan, yağmurluk” (Ünlü, 2012a, s. 1135) gibi anlamlara sahip olan *yalma* sözünün “kalkan” anlamını yitirdiği görülür. *Yalma* sözü her ne kadar bu dönemlerde “kalkan” anlamını yitirip anlam değişikliğine ve genişlemesine uğrasa da kazandığı yeni anlamlar itibariyle pek fazla işlevsel değişiklik olmamıştır. Çünkü “kalkan” savaşlarda kılıçtan, oktan korunmak için kullanılırken; palto, yağmurluk gibi giysiler de soğuktan korunmak için kullanılır, yani bu kelimenin ifade ettiği anlamların işlevi benzerdir.

Yarık sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamıştır. Bu söz “kalkan” anlamını sadece Karahanlı Türkçesinde korur, diğer dönemlerde genel olarak “zırh” anlamında kullanılır.

Sonuç

Eş anlamlılık konusu anlam biliminin inceleme alanlarından ve bir dildeki zenginliğin en önemli göstergelerindedir. Anlamları aynı, benzer veya birbirine yakın sözcükler olarak tanımladığımız eş anlamlılık konusu pek çok tartışmaya neden olmuştur. Kimi araştırmacılar dilde yüzde yüz eş anlamlılığın mümkün olmadığını, her bağlamda birbirinin yerini tutacak sözcüklerin nadir olduğunu dile getirmiştir.

Eski Türk Yazıtlarında da aynı durum söz konusudur. Örneğin, *alp* ve *batur* sözcükleri “yiğit, kahraman” anlamına gelen iki sözcüktür. Eş anlamlı olarak gözüken bu iki sözcükten biri olan *alp* sözcüğü başka sözcüklerle yan yana gelince “zor, çetin” gibi bir anlam ifade etmektedir. Bu da bize eş anlamlı olarak gözüken sözcüklerin başka sözcüklerle yan yana gelince farklı anlamlar kazanabileceğini, sözcükler arasında yüzde yüz bir eş anlamlılığın olmadığını, eş anlamlı sözcüklerin bağlama göre farklılaşabileceğini ve her zaman birbirlerinin yerine geçemeyeceklerini göstermektedir.

Sonuç olarak; çalışmamızda Eski Türk Yazıtlarında yer alan savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair sadece eş anlamlı isim ve isim soylu kelimeler tespit edilmiştir. Eski Türk Yazıtlarında tespit ettiğimiz savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı olan isimlerden kimisi “Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde” varlığını ve ifade ettiği anlamı aynen sürdürürken, kimisi tamamen yok olmuş, kimisi ise fonetik açıdan ve anlamsal açıdan birtakım değişimlere uğramıştır. Tüm bu incelemeler neticesinde; Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı kelimelerin sayısının azımsanmayacak kadar fazla olduğu, her bağlamda birbirinin yerini tutan eş anlamlı sözcüklerin (mutlak eş anlamlı) sayısının az olduğu, yakın eş anlamlı olarak ifade edebileceğimiz anlam yakınlığı taşıyan sözcüklerin daha fazla olduğu görülmüştür. Bundan dolayı; eş anlamlı olarak kabul edilen sözlerin arasında mutlak bir benzerliğin mümkün olmadığını, varsa bile çok az olduğunu, “yakın anlamlı” olarak değerlendirebileceğimiz anlam yakınlığına sahip sözlerin dilde daha fazla olduğunu, “eş anlamlılık” teriminin de genel olarak bu yakın anlamlı sözler için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kısaltmalar

B:	Batı Yüzü
BK:	Bilge Kağan Abidesi
D:	Doğu Yüzü
G:	Güney Yüzü
K:	Kuzey Yüzü
KÇ:	Köl İç Çor Yazıtı
krş.:	Karşılaştırınız
KT:	Kül Tigin Abidesi
O:	Ongi Yazıtı
Skt.:	Sanskritçe
ŞU:	Şine Usu Yazıtı
T:	Tonyukuk Abidesi
Ta:	Taryat Yazıtı
Ye 10:	1. Elegest Yazıtı
Ye 29:	2. Altinköl
Ye 48:	Abakan

Kaynakça

Ahanov, K. (2013). *Dil biliminin esasları*. (Aktaran: Murat Ceritoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aksan, D. (1974). Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlardan yararlanma. *Türkoloji Dergisi*, 6 (1), Ankara: DTCF.
- Aksan, D. (2020). *Anlambilim anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arslan Erol, H. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2014). Dizin-Sözlük. Tezcan, S., Zülfikar, H. (Yay. Haz.). *Nehcü'l-ferâdis, uşmağların açuq yolu (cennetlerin açık yolu) metin, dizin-sözlük, tıpkıbasım (birleştirilmiş baskı)* (s. 1-500). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2021a). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydın, E. (2021b). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydın, E. (2021c). *Sibirya'da Türk izleri Yenisey yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Aydın, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve ırk bitig*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Clauson, G. ve Tryjarski, E. (2017, Mayıs). İhe Hüşötü yazıtı (Küli Çor) –I. (Çev. Dr. Mehmet Tütüncü). *Düşünce ve Tarih*, 41-56.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1970, Ekim). Eşanlamlı sözcükler var mıdır? *Türk Dili Dergisi*, 229, 9-10.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları metinler ve incelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1983). *Kuramsal dilbilime giriş*. (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2016). Ongi yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. *Bellekten*, 64 (1), 43-86.
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.
- Solmaz, S. (Bahar, 2018). Çavuş unvanının kökeni, anlamları ve Türkiye Selçukluları döneminde kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 423-436.
- Şirin User, H. (2010). *Yenisey yazıtlarının okunma ve anlamlandırılması üzerine yeni öneriler –II-*. 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 767-774.
- Şirin User, H. (Güz, 2006). Eski Türkçede bazı unvanların yapısı üzerine. *Bilig.* (39), 219-238.
- Şirin User, H. (Kış, 2012). Eski Türk yazıtlarında politik ve askerî terimlerden örnekler. *Bilig.* (60), 257-272.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1997). *Türkoloji eleştirileri*. Ankara: Simurg Yayınevi.
- Tekin, T. (2020a). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020b). *Tunyukuk yazıtı*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

-
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2018). Eski Türkçeden Orta Türkçeye askeri rütbe ve unvanlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, s. 155-173.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üren, U. (2022). Köktürk yazıtlarının “askerî propaganda” bağlamında değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42 (1), 129-161.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın el sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.), Hardcover, 17x24; IX, 929 Seiten. ISBN 978-3-86395-481-9.
-